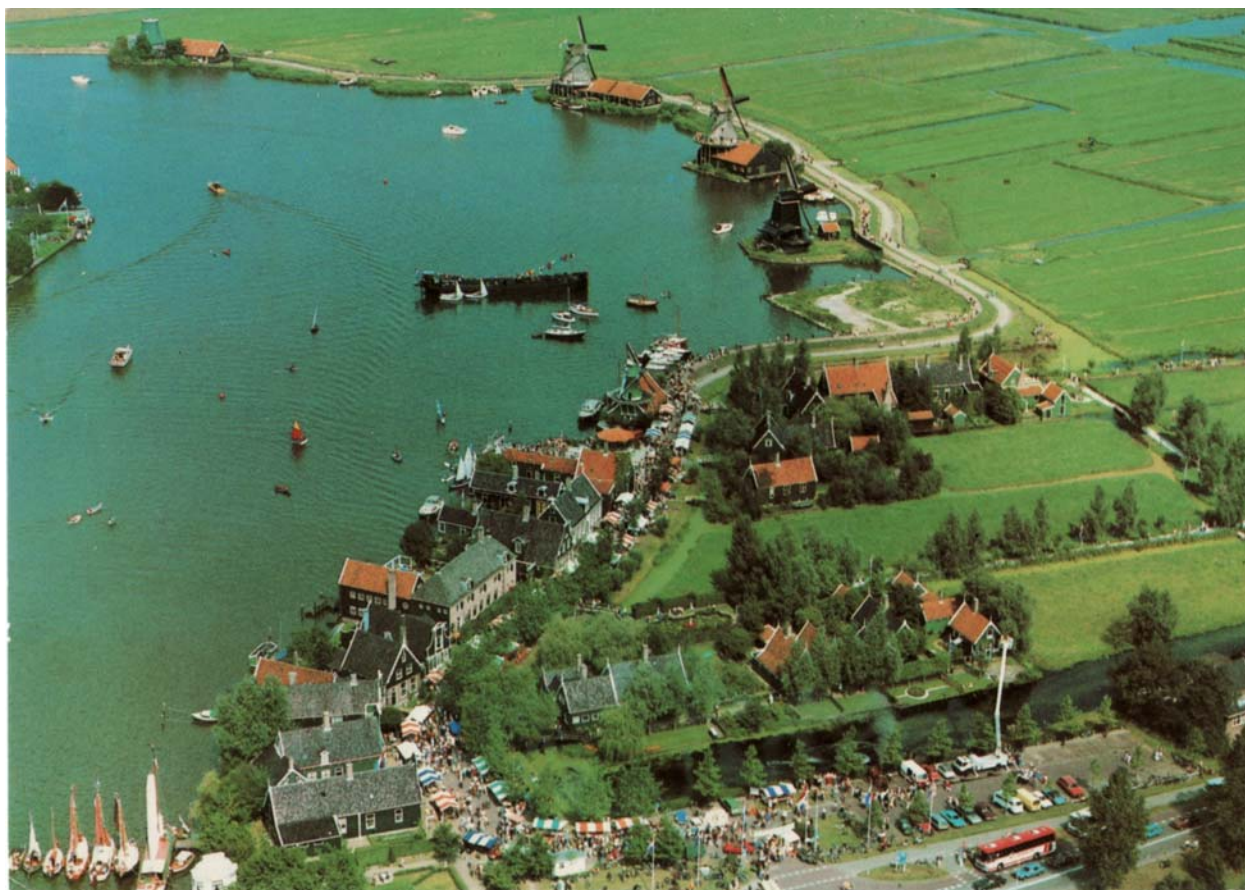

Redengevende Omschrijving en Toelichting

bij het besluit tot aanwijzing van
het gemeentelijk beschermd dorpsgezicht **Zaanse Schans**

gemeente Zaanstad (Noord-Holland)
artikel 20 erfgoedverordening Zaanstad 2010

Datum in procedure: 16 september 2010

Datum aanwijzing:

Errata:

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Begrenzing	4
2. Rechtsgevolg van de aanwijzing	5
3. Historische ontwikkeling	6
4. Stedenbouwkundige structuur	19
5. Profiel en openbare ruimte	20
6. Bebouwing	21
7. Redengevende omschrijving	25
8. Nadere typering van de te beschermen waarden	27
Noten	28
Bronnen	29

Inleiding

De Zaanse Schans is een bijzondere buurt van Zaanstad, een omgeving waarin de Zaanse bouwwijze uit de zeventiende en achttiende eeuw beleefbaar wordt. Niet alleen trekt dit 'cultuurhistorisch waardevol ensemble' vele duizenden bezoekers per jaar, ook onder de Zaanse bevolking is de belangstelling voor de Schans groot. Het buurtje kent geen eeuwenoude historische ontwikkeling, maar is een samenstelling van originele, gerestaureerde huizen, werkplaatsen en molens die in de tweede helft van de twintigste eeuw naar de Schans zijn verplaatst, aangevuld met een aantal replica's van oude Zaanse gebouwen.

De Zaanse Schans is inmiddels zo oud, dat het buurtje zelf al bijna een monument kan worden. Vijftig jaar na de eerste bouwwerkzaamheden is het een prachtig voorbeeld van de manier waarop in de wederopbouwperiode met identiteit, geschiedenis en monumentenzorg werd omgegaan. Maar de Zaanse Schans is allermindst een eenduidig gegeven. Het waardevol ensemble ontstond in twee fases (aan respectievelijk de Kalverringdijk en het J. Schipperplein) en combineert drie functies (monumentenzorg, wonen, toerisme), die (soms) op gespannen voet met elkaar staan en in de loop der jaren afwisselend prioriteit kregen.

Door ontwikkelingen van de Zaanstreek is de relatie tussen de Zaanse Schans en zijn omgeving veranderd. Vijftig jaar geleden waren de dorpen langs de Zaan permanent in verandering, onder druk van de industriële ontwikkeling. Nu ebt deze dynamiek weg en treedt een musealisering van het industriële landschap op. De Zaanse Schans is niet langer een eiland van cultuurhistorie in een zee van industrialisatie, maar een verbijzondering in een gelaagd en cultuurhistorisch waardevol gebied.

Al tegen het einde van de jaren zestig werd er gesproken over het aanwijzen van de Zaanse Schans als beschermd dorpsgezicht. In 2010 zijn deze plannen door de gemeente Zaanstad opnieuw op de agenda gezet en is gewerkt aan het beschrijven en waarderen van de Zaanse Schans, ter voorbereiding op de aanwijzing. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

Deze redengevende omschrijving en toelichting zijn gebaseerd op het Beeldkwaliteitsplan Zaanse Schans, dat in juni 2010 door SteenhuisMeurs is opgesteld. De nadere typering van de te beschermen waarden, die in hoofdstuk 8 aan de orde komen, kunnen het uitgangspunt vormen voor het opstellen van richtlijnen. Een dergelijke richtlijn voor de Zaanse Schans kan handvatten bieden voor een verdere bescherming van het dorpsgezicht.

Leeswijzer

Het eerste hoofdstuk bevat een precieze beschrijving van de ruimtelijke begrenzing van het beschermde dorpsgezicht. In hoofdstuk 2 komen de rechtsgevolgen van de aanwijzing aan de orde. In het daaropvolgende hoofdstuk volgt een historische beschrijving van de totstandkoming van de Zaanse Schans, waarbij veel aandacht is voor de geschiedenis van de planvorming voor de inrichting van het gebied. Vervolgens wordt in drie hoofdstukken de huidige ruimtelijke situatie beschreven op het schaalniveau van de stedenbouwkundige structuur, de openbare ruimte en de bebouwing. In hoofdstuk 7 komt de redengevende beschrijving voor de aanwijzing van de Zaanse Schans tot beschermd dorpsgezicht aan bod. De beschrijving wordt afgesloten met een nadere typering van te beschermen waarden.

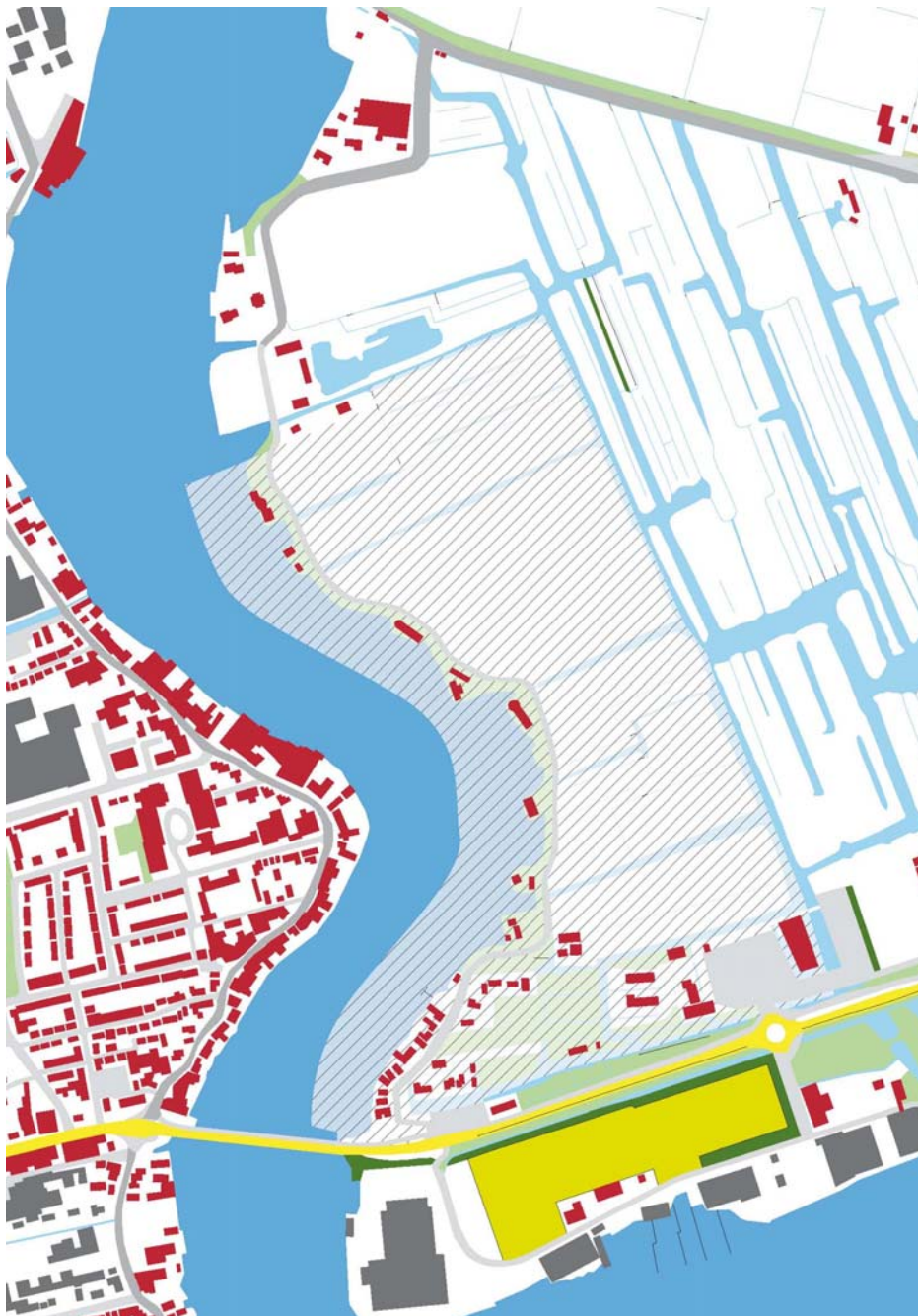
1. Begrenzing

De noordelijke grens van het beschermd dorpsgezicht valt samen met het erf van oliemolen De Bonte Hen en de brede sloot die vanaf daar in oostelijke richting ligt.

Aan de westzijde wordt het beschermde gezicht begrensd door de Zaan, vanaf oliemolen De Bonte Hen tot aan de Leegwaterweg (N515).

Aan de zuidzijde loopt het gebied begrensd tot aan de Nieuwe Zaanbrug, tot het begin van de Kalverringdijk. De grens volgt vanaf dat punt de sloot die parallel loopt aan het Zonnewijzerspad. Ten oosten van De scheepswerf en het Jisperhuisje gaat de grens rechtdoor richting het Zaanse Museum. Achter het Zaanse Museum volgt het in noordelijke richting tot aan het begin van de Kalverpolder. Daar gaat het noordelijk tot aan evenwijdig aan de laatste molen, De Bonte Hen op de Kalverringdijk, waarvoren het naar west afbuigt over de brede sloot die oostelijk van de Bonte Hen gelegen is.

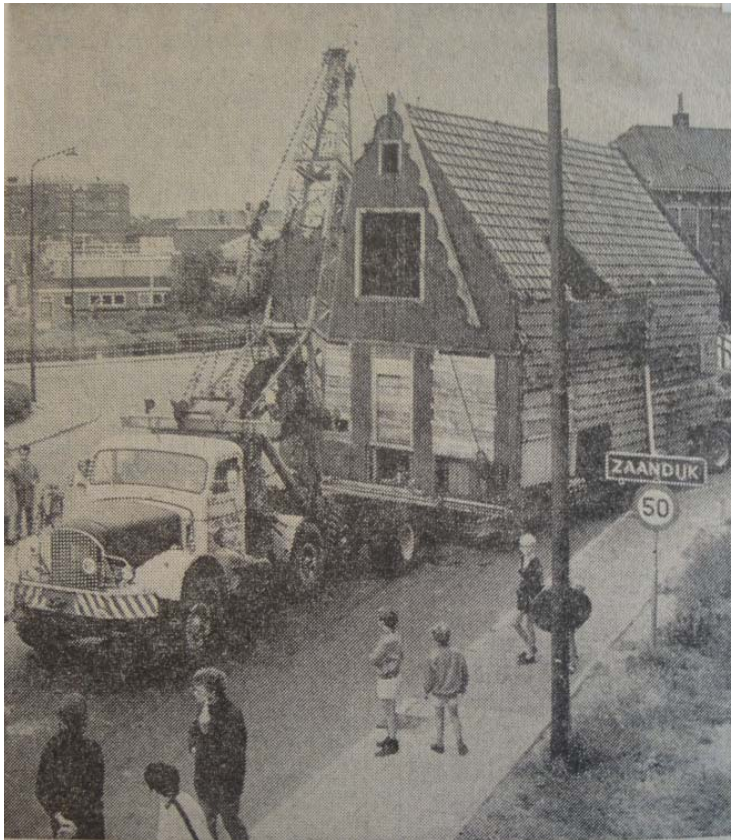
Begrenzingskaart aanwijzingsgebied

2. Rechtsgevolg van de aanwijzing

Ter effectivering van de aanwijzing van een gemeentelijk beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 22 van de Erfgoedverordening Zaanstad 2010 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

Overplaatsing pand (Hazepad 11) vanuit Zaanwijk

3. Historische ontwikkeling

4.1 Het ontstaan van het slagenlandschap

De Zaanstreek vormt het laaggelegen, natte hart van de provincie Noord-Holland. Het land bestaat uit een metersdik veenpakket. Een solide basis vormt zo'n dik pakket niet, zoals de boeren in de loop der eeuwen hebben gemerkt. Door het veen te ontwateren en de bodem te bewerken klinkt de veengrond in en daalt het oppervlak. Verlaging van het waterpeil in de sloten helpt wel even, maar na enkele decennia is de bodem zover gedaald dat er wederom wateroverlast optreedt. Akkerbouw was hierdoor al spoedig niet meer mogelijk en vanaf de 14e eeuw bestond het boerenland in het gebied grotendeels uit grasland. Veeteelt kon maar weinig mensen werk bieden. De economische heroriëntatie die hiervan het gevolg was deed nederzettingen verplaatsen. In plaats van boerderijen midden in het land werden nieuwe boerderijen en huizen aan land- en vooral waterwegen gebouwd. Zaandam was geboren. Landbouw bood ook maar aan een kleine groep mensen werk. Veel anderen gingen hun geluk beproeven op zee, in de Oostzeehandel, de vaart op Indië en Amerika en de walvisvaart. Een ander deel van de bevolking kwam te werken in de 17^e eeuwse industrie. Aan de oevers van de Zaan, op de grens tussen land en water, ontstond een grote bedrijvigheid. Scheepswerven aan het water, weverijen, zeildoekmakers en industriemolens in het land. Veel van deze industriemolens stonden in het gebied tussen Zaandam en Oostzaan. In het veld hebben oliemolens, meelmolens, papiermolens en verfmolens gestaan.

4.2 De bebouwing langs de Zaan

De Zaanstreek is dus een uitgebreid polderlandschap met de Zaan als dynamisch middelpunt. Deze rivier was eeuwenlang een bron van welvaart voor de streek, onder meer door de levendige handel in producten als olie, pigment en hout. Ook de verwerking van deze grondstoffen vond plaats aan de Zaan: molens waren de fabrieken van de Gouden Eeuw en zorgden voor een indrukwekkende skyline. De opkomst van Amsterdam als economisch centrum is niet los te zien van de ontwikkelingen van de pre-industriële bedrijvigheid langs de Zaan. Met name de uitvinding van de houtzaagmolen in 1593 door Cornelis Corneliszoon van Uitgeest droeg bij aan de bloei van de streek. Nadat zijn octrooi op het gebruik van de krukas in een windmolen in 1610 verliep, groeide het aantal windhoutzaagmolens sterk. Het geïmporteerde en in de Zaanstreek bewerkte hout werd gebruikt voor de bouw van de handelsvloot. Hoe belangrijk de Zaanstreek was, bewijst het bezoek van Tsaar Peter de Grote in 1697. Hij kwam zich hier op de hoogste stellen van de destijds modernste fabricagetechnieken.

Historische kaart van de Zaanstreek omstreeks 1839-'59, waarop de padgemeenschappen en een hoge concentratie molens duidelijk weergegeven zijn.

De Zaanstreek kent geen steden of typische Hollandse stadsstructuren, maar bestaat uit een systeem van lintdorpen. De Zaan wordt aan weerszijden begeleid door een haast doorlopend lint van dorpen: Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer en West- Knollendam. Ten oosten en westen van de Zaan liggen Oostzaan, Westzaan, Assendelft, Wormer, Jisp en Krommenie.

Voorname panden aan de Zaan bij de Gortershoek (Zaandijk) in de achttiende eeuw. Aan de oostzijde het molenpanorama aan de huidige Kalverringdijk. [Loosjes 1794, 218]

Het Hazepad in Zaandam, voorbeeld van een pad haaks op de Zaandijk, dat leidde naar een molen (in dit geval de Haas). [Woudt et al. 1986, 92]

Kenmerkend voor de dorpen langs de Zaan, is de structuur van langgerekte bebouwingslinten aan de rivierdijk, met haaks daarop achterpaden. Aan het lint lagen vanouds de koopmanshuizen, de molens en de pakhuizen. Aan de paden woonden arbeiders en ambachtslieden. Deze paden vormden eigen leefgemeenschappen, soms met hun eigen regels en wetten. De molens stonden ook buiten de dorpen langs de rivier of in het achterland, ontsloten via paden. Voor de bouw van de huizen werd hout gebruikt, dat immers ruim voorradig was. Terwijl in de steden al vanaf het einde van de middeleeuwen wegens brandgevaar verordeningen werden afgekondigd om houtbouw uit te bannen, bleef hout het belangrijkste bouw materiaal in de dorpen van de Zaanstreek. Zo ontstond langs de Zaan een uniek cultuurlandschap met molens en lintdorpen, met hout als belangrijkste bouw materiaal. Eeuwenlang hield dit landschap stand, waarbij periodes van rijkdom werden afgewisseld door stagnatie.

4.3 Padenstructuur

Historische kaart van de Zaanstroom uit 1794, waarop de toenmalige padbebouwing en veel molens getekend staan. [Loosjes 1794]

De typologie van een Zaanse dorp werd vanouds gekenmerkt door paden, water en een weidse omgeving. Dit hing samen met het ontstaan van de dorpen. De eerste bebouwing ontstond achter en op de Zaandijken. Toen het gebied in de zestiende eeuw groeide door de vestiging van ambachtslieden en koopvaarders, breidden de nederzettingen zich uit langs paden en sloten die dwars op de dijk lagen. De eerste uitbreidingen vonden in Zaandam plaats. Deze volgden de bestaande verkavelingstructuur en dijksloten. De paden werden later aangelegd. Ook bestaande paden, die haaks op dijk en dijksloot lagen en vooral dienden voor de verbinding tussen de in het achterland gelegen

molens, werden bebouwd. De bewoners aan de paden vormden zogenaamde padsgemeenschappen met hun eigen padreglement. Daarin stonden de rechten, maar vooral plichten van de bewoners beschreven: het uitdiepen van de padsloot, het bij bebouwing openlaten van een bepaalde breedte van het pad voor het verkeer, het verbod om stieren langs het pad te drijven of bepaalde hinderlijke bedrijven te vestigen. Het hield ook in dat verontreinigende bedrijven of 'stinkhuizen' aan het einde van de paden gebouwd moesten worden. Zogenaamde 'padmeesters' of 'padheeren' moesten toezicht houden op de naleving van dit reglement.

De dijksloot, die dwars op de dijk en parallel aan het pad liep, was de plek waar de bewoners spoelden en wasten, maar ook hun behoefte deden. Hiervoor werden speciale voorzieningen aangelegd: de boenstoep (ook wel boenwal of walstoep genoemd), een verdieping in de kade waar kleding op gewassen en geboend kon worden, en pleehokjes. Wanneer het achtererf aan de dijksloot lag, werd aan de achterzijde van het huis soms een walhuis met walpoort gebouwd. Hierin bevond zich dan de boenstoep en plee, zodat men niet naar buiten hoefde voor toiletbezoek of wasbeurt.

Vaak werden bestaande paden (bijvoorbeeld naar molens of andere dorpen) bebouwd, zoals hier het Guispad dat Zandijk verbond met Westzaan. [Woudt et al. 1986]

4.4 Behoud van pre-industriële objecten

In de loop van de negentiende eeuw kreeg de windmolen concurrentie van de stoommachine en later van dieselmotoren en elektrische energie. Geleidelijk pasten de bedrijven zich aan. Dat ging zo goed dat zelfs van een tweede Gouden Eeuw voor de Zaanstreek kan worden gesproken. De moderne fabrieken van firma's als Honig, Duyvis en Verkade zorgden voor werkgelegenheid en brachten voorspoed. De transformatie van een dozijn dorpen en duizend molens, tot een uitgestrekt stedelijk en industrieel landschap had grote gevolgen voor de ruimtelijke opbouw van het gebied. Over de oude structuur van dijken en paden in het landschap ontstond een nieuwe structuur van fabrieksterreinen, dorps- en stadsuitbreidingen. In plaats van hout werd ook in baksteen en beton gebouwd.

Industriëlen gingen mee 'in de vaart der volkeren' door 'karakterloze nieuwe villa's' te verkiezen boven Zaanse koopmanswoningen.¹

De industriële ontwikkeling gebeurde nauwelijks planmatig. Woongebieden en fabrieksterreinen lagen kriskras door elkaar en zorgden voor allerlei vormen van overlast en congestie. Gegeven de dynamiek van de Zaanstreek, was er weinig ruimte voor het behoud van de oude dorpskernen, de houtbouw en het landschap.

Als reactie op de teloorgang van de Zaanse dorpsgezichten en landschappen werd door de burgerij al aan het begin van de twintigste eeuw aangedrongen op een zorgvuldiger omgang met de erfstukken uit de eerste bloeitijd van de streek. Het ging daarbij met name om molens en koopmanshuizen.

4.5 Zaans Schoon

In de oorlogsjaren waren vrijwilligers in de Zaanstreek actief met het beschrijven, documenteren en fotograferen van oude panden. De eerste slooppanden werden opgeslagen, waarmee de kiem voor de latere Zaanse Schans werd gelegd.²

Theo van der Koogh, houtbouwkenner en een van de initiatiefnemers van de Zaanse Schans, schreef in 1969 dat er destijds behoefte bestond aan het 'teruggaan naar de eigen bestaansgronden', in reactie op 'de verkrachting van staatsbestel en maatschappijvorm door de Duitsers'.³ De Zaanse houten woonhuisbouw uit de zeventiende en achttiende eeuw trok daarbij veel aandacht, want 'waarin vindt men het karakter van onze voorouders beter weerspiegeld dan in de huizen waarin ze woonden en werkten?'⁴

Kort na de oorlog ontstond het burgerinitiatief 'Zaans Schoon'. De directe aanleiding was een actie van Job Duyvis en Evert Smit in 1946 om de Gortershoek als karakteristieke woonbuurt te behouden, onder het motto 'Zaandaik moet Zaandaik blaive'. Naast Smit en Duyvis waren architect Jaap Schipper, rijksarchivaris Johan Groesbeek en houtbouwkenner Theo van der Koogh betrokken. Zaans Schoon was zich er terdege van bewust dat sloop door groei van de industrie niet was te keren, maar wilde de bouw van nieuwe industrieën tegenhouden. De commissie stelde zich ten doel om de 'grondbeginselen van de planologie te propageren' en te streven naar documentatie van de streek,

waarbij de Gortershoek het eerste project was. Na enkele jaren veranderde de commissie in een stichting.

Zaans Schoon begon voortvarend. Bedrijven werden benaderd wanneer zij hun monumentale panden slecht onderhielden. Theo van der Koogh publiceerde een drieluik over Zaanse houtbouw in *De Zaende*. Geleidelijk breidde Zaans Schoon haar netwerk van betrokken burgers uit. Er werd contact gelegd met Frans Mars uit Wormerveer, die voorzitter was van de provinciale stichting Landschapsschoon. Zijn contacten konden worden aangewend om overheidsinstanties te benaderen.⁵

Zaans Schoon had vanaf de oprichting een goede band met zowel de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) als de Provinciale Planologische Dienst (PPD). Op advies van de eerste werd besloten om een rapport te maken over de Gortershoek, met de bedoeling om geld los te krijgen van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW). Zo probeerde de commissie om de Zaanse gemeenten ertoe te brengen een monumentenverordening op te stellen en een stedenbouwkundige visie te ontwikkelen. De Zaanse dorpen bevonden zich in het midden van de twintigste eeuw in een periode van uitbreiding, verdichting en modernisering. De houten huizen hielden letterlijk geen stand in dit geweld. Bij een inventarisatie in 1947 bleek dat van de concept-monumentenlijst uit 1921 reeds de helft van alle houten woningen verdwenen was.⁶ Het idee om een specifiek openlucht museum in de Zaanstreek te vestigen, was in deze omstandigheden een van de beste mogelijkheden om de lokale bouwkunst voor het nageslacht te kunnen behouden. In de Zaanstreek werd de term openluchtmuseum vermeden. Het ging om een 'buurtje' of 'houtbouwwaardevol ensemble', dat normaal bewoond zou moeten worden.⁷ Zaans Schoon beijverde zich vanaf haar oprichting voor de totstandkoming van deze buurt en speelde een sleutelrol bij de verwezenlijking ervan. Particulieren en overheden werden benaderd en enthousiast gemaakt voor het idee.

In 1949 dienden twee mogelijke locaties zich aan: Haaldersbroek bij de Kalverpolder in de gemeente Zaandam en het gebied rond het Eerste Ezelspad en het Weeshuispad in Zaandijk. In beide gevallen ging het om bestaande buurten, die met te verplaatsen panden aangevuld zouden kunnen worden tot een getrouwe Zaanse buurt. Zaans Schoon meende echter dat beide locaties niet Zaanse genoeg waren, omdat ze niet aan de Zaan lagen en de kenmerkende padenstructuur ontbrak.⁸ Volgens de commissie was de westrand van de Kalverpolder meer geschikt. Hier kon vanuit het niets een zeventiende- of achttiende-eeuws dorp gebouwd worden in een getrouwe setting. De nabijheid van de Gortershoek zou het beeld completeren, aangezien het buurtje dan over de Zaan uitkeek op een relatief gave rij Zaanse houtbouw. Deze overweging van Zaans Schoon illustreert de denkbeelden over authenticiteit van de te reconstrueren buurt in deze beginperiode. In plaats van een historische plek te musealiseren, werd de voorkeur gegeven aan het ontwerpen van een geloofwaardige Zaanse nederzetting op een 'tabula rasa' in de polder. De ruimtelijke relatie met het weidse landschap van de Kalverpolder werd in de beginperiode niet expliciet als kwaliteit aangevoerd. Wel schreef Theo van der Koogh in de jaren zestig dat er 'niet alleen een goede buurt gevormd, maar ook de Zaanse structuur van lagedijk en padbebouwing gerealiseerd kunnen worden en dat alles tegen de achtergrond van het wijde Zaanse polderland, geheel zoals de Zaanstreek zich door de eeuwen heen getoond heeft.'⁹ Dit werd echter geschreven op het moment dat de weidsheid van de Kalverpolder werd bedreigd door de voorgenomen bouw van een grote woonwijk in de polder en hiertegen massaal verzet ontstond.

4.6 Ontwerp Schipper

Foto's van de maquette van het plan van Schipper, getoond op de tentoonstelling Oud Zaandam (1952). [GAZ]De Zaanse architect Jaap Schipper (1915) won in 1946 de Prix de Rome voor bouwkunst. Het tweede jaar van het stipendium dat daaraan gekoppeld was werd besteed aan een vrij project in Nederland, dat Schipper aan de Zaanse houtbouw wijdde.¹⁰ Hij maakte een beschrijving van het Zaanse bouwen en bedacht maatregelen om 'het resterende' te bewaren.¹¹ Schipper formuleerde drie aanbevelingen: (1) het maken van stedenbouwkundige plannen (dit is de planologische visie waar Zaans Schoon op hamerde), (2) het opstellen van plaatselijke monumentenlijsten (documentatie en behoud) en (3) het stichten van 'een buurtje, waar Zaanse houten huizen herbouwd kunnen worden'.¹²

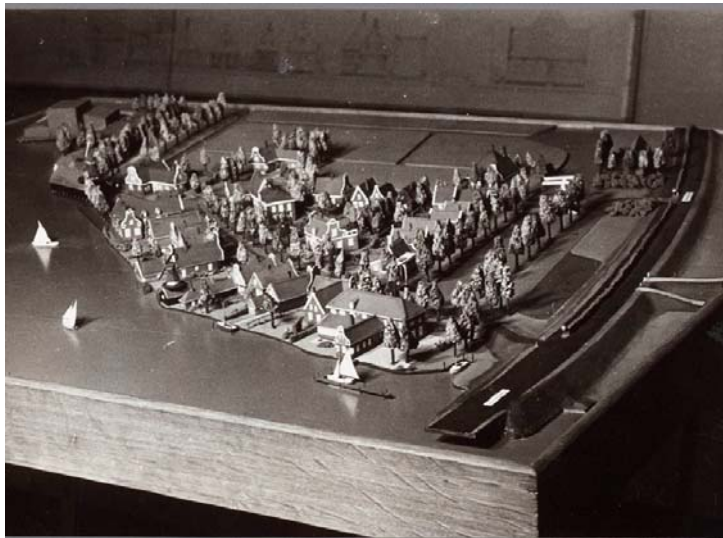

Foto van de maquette van het plan van Schipper, getoond op de tentoonstelling Oud Zaandam (1952). [GAZ]

Het ontwerp van Schipper ging uit van over te plaatsen woningen, maar 'zeker zo belangrijk is het behoud van de karakteristieke omgeving van het Zaanse huis. De plaatsing van de huizen t.o.v. elkaar en de weg en Zaan (...) zijn vaak van nog meer belang voor het behoud van de karakteristiek, dan de meer of mindere architectonische belangrijkheid.'¹³ Schipper had vier verschillende bouwwijzen uit verschillende dorpstypen bestudeerd, namelijk de bebouwing aan de Zanoever, de bebouwing op de Zandijk, de overtuin en de arbeiderswoningen aan de overzijde van de afwateringssloot (ontsloten door kwakels). Al deze elementen zijn in het ontwerp voor de woonbuurt terug te vinden.

Met de Prix de Rome van Schipper, kreeg het tot dan toe abstracte idee van het houtbouwwaardevol ensemble concreet vorm.¹⁴ Zaans Schoon benaderde alle tien de Zaangemeenten met het verzoek om medewerking,¹⁵ waarna gemeente Zaandam het plan adopteerde. Zaans Schoon ontving inmiddels slooppanden als gift en moest op zoek naar opslagruimte. Het enthousiasme voor een Zaans Buurtje betekende niet dat het idee van Schipper integraal werd overgenomen door de gemeente Zaandam. Het ontwerp werd te 'on-Zaans' gevonden, omdat de nederzetting typologisch niet klopte. De padenstructuur was nauwelijks herkenbaar, het dorpje was te gesloten ten opzichte van het landschap en verder was er geen ruimte voor toeristische faciliteiten, zoals parkeren.

De gemeente Zaandam legde in 1953 het concept van Schipper voor aan de Commissie voor Gemeentelijke Plannen van de PPD. Op provinciaal niveau werden de bezwaren van de gemeente gedeeld.¹⁶ Volgens H.P. Gorter, lid van de commissie en toenmalig directeur van Natuurmonumenten, moest er voor het buurtje een 'Zaanse plattegrond zijn, een oude wijze van vestiging in de Zaanstreek.' Hij had ook bezwaar tegen het feit dat de buurt het uitzicht op de achterliggende Kalverpolder belemmerde. In het conceptstreekplan van 1952 was het gebied immers aangewezen als cultuurmonument; het was dus van belang dat het landschap in het plan een grotere rol zou krijgen. Verder legde de commissie het accent op het toeristische potentieel. De leden zagen niet veel in permanente bewoning van de buurt, omdat bewoners voor voorzieningen afhankelijk zouden zijn van Zaandam en Zandijk. Tenslotte bracht een van de leden te berde dat bewoning van de Gamle Bu in het Deense Århus was mislukt. De Zaanse Schans zou hetzelfde lot wachten. In de commissie werd daar overigens niet over

Uitbreidingsplan Zaanse Schans, 1955. Dit plan is een herziening van het ontwerp van J. Schipper uit 1951. [GAZ]

getreurd. De leden kwamen met suggesties voor het aanpassen van het waardevol ensemble aan de eisen van de 'vreemdelingenindustrie'.

4.7 De rol van monumentenzorg

De gemeente Zaandam adviseerde Zaans Schoon om contact op te nemen met het rijk voor steun. Een verzoek om subsidie bij het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting liep op niets uit.¹⁷ Meer succes was er bij Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ). De discussie die aan de subsidie vooraf ging sleepte zich evenwel enkele jaren voort en spitste zich toe op de authenticiteit van een houtbouwwaardevol ensemble en de wenselijkheid om monumenten te verplaatsen. Het belangrijkste argument voor het waardevol ensemble was dat in de Zaanse werkelijkheid het behoud van monumenten *in situ* geen reële optie was. De correspondentie verliep via de RDMZ, die bemiddelde tussen Zaans Schoon en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg bij OKW.

In 1952 werd door Zaans Schoon gelobbyd bij de Rijkscommissie om financiële ondersteuning voor de realisatie van de Zaanse Schans te krijgen. De lobby van de stichting had succes. De RDMZ adviseerde in juni 1952 aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg om het initiatief te steunen: 'Het opbouwen van verplaatste panden heeft iets kunstmatigs, maar in tegenstelling met het openluchtmuseum in Arnhem zullen deze panden, na herplaatsing, normaal bewoond worden en wat betreft sanitair en overige centrale voorzieningen modern worden ingericht.'¹⁸ Concreet was het advies om een jaarlijkse bijdrage te leveren. Desondanks wees het Ministerie de aanvraag van Zaans Schoon af: 'de voor de restauratie van monumenten beschikbare geldmiddelen dienen in de eerste plaats te worden besteed voor het uitvoeren van herstelwerkzaamheden, die noodzakelijk zijn voor de instandhouding van monumenten.'¹⁹

Ook in de jaren daarop werd geprobeerd financiële ondersteuning van het Rijk te krijgen, dit maal op initiatief van de gemeente Zaandam, met succes. In 1956 stelde de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg haar mening over het verplaatsen van monumenten voor het uitzonderlijke geval van de Zaanstreek bij. In de vergadering van 11 december merkte de voorzitter op dat 'het aantrekkelijke van het plan [is] dat de huizen normaal zullen worden bewoond'. Daarnaast werd de locatie 'zeer aantrekkelijk' genoemd.²⁰ In 1958 werd onder strikte voorwaarden subsidie verleend: per pand moest worden bekeken of het hiervoor in aanmerking zou komen ('medewerking van het Rijk betekent niet dat automatisch met alle details van het plan wordt ingestemd'). Een voorwaarde was verder dat de gemeente en lokale bedrijven een groot deel van de financiering op zich namen. De 'bescheiden subsidie' zou dan ook 'meer het karakter van een aanmoediging' hebben en voornamelijk gebruikt moeten worden voor het in stand houden van monumenten.²¹ Toen eenmaal bleek dat de architectonische kwaliteit van de gebouwen gehandhaafd werd, zegde het Ministerie van OKW in 1959 toe dertig procent van de bouwkosten bij te dragen, wat neerkwam op een tienjaarlijkse bijdrage van 84.000 gulden.²²

Opvallend is hoe verschillend de PPD en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg reageerden op het idee van een bewoond waardevol ensemble. Bij de provincie overheerste de scepsis en werd aangedrongen op een goede toeristische attractie. Voor de monumentenzorg was bewoning cruciaal voor de authenticiteit van het waardevol ensemble – en het verlenen van subsidie. Het is een zeldzaam vroeg voorbeeld van monumentenzorg, die zich niet beperkt tot conservering van uiterlijke vorm maar ook immateriële kwaliteit van bebouwing gebruikte als argument in discussies over authenticiteit. Authenticiteit is in de pioniersfase de drager van het initiatief voor het houtbouwwaardevol ensemble. Het gaat om een bijzondere vorm van monumentenzorg. Authenticiteit is opgevat als een consistente stedenbouwkundig ontwerp op een passende locatie (geloofwaardige structuur) + integrale verplaatsing, zuivere reconstructies en nauwkeurige restauratie (getrouwe vorm) + bewoning (continuïteit van functie).

4.8 Van idee naar uitvoering

De kritiek op het eerste ontwerp van Schipper door gemeente en provincie, leidde tot een herziening van het ontwerp in 1954 door Schipper en G.M.G. Bakker, gemeentearchitect van Zaandam en lid van Zaans Schoon. Het aangepaste ontwerp verschilt wezenlijk van het Prix de Rome project. De buurt wordt niet bepaald door een driehoekige dorpskom, maar door een kamstructuur van een

dijklint met zijpaden. De polderstructuur van de Kalverpolder is als onderlegger gebruikt en overal in de buurt herkenbaar. De constatering van gemeente en provincie dat het eerste ontwerp van Schipper typologisch niet klopte, is daarmee ondervangen. Het verbeteren van de toeristische infrastructuur, waar de provincie op aandrong, leidde tot het toevoegen van een parkeerterrein naast de oprit van de Julianabrug. De adviezen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, gericht op authenticiteit en geloofwaardigheid van het ensemble, vertaalden zich in deze fase vooral in de consistentie van landschap en stedenbouwkundig ontwerp en goede voornemens voor getrouwe wederopbouw. De gemeenteraad stelde het resultaat in 1955 als uitbreidingsplan vast en een jaar later keurde Gedeputeerde Staten het plan goed.

De naam 'Zaanse Schans' werd in 1955 geopperd door Frans Mars, ter herinnering aan een schans uit de tachtigjarige oorlog. Hetzelfde jaar ontstond de Bouwcommissie, met leden van Zaans Schoon en gemeenteraden uit omliggende dorpen. De commissie richtte zich op realisatie van de Zaanse Schans. De eerste stap was het bouwrijp maken van de locatie. In 1956 werden hiervoor tekeningen gemaakt en vergunningen aangevraagd. Met het vooruitzicht op subsidie van het rijk, werd naarstig gezocht naar aanvullende financiering. Hiervoor benaderde Zaans Schoon onder meer naburige industrieën en Zaangemeenten. De gemeente Zaandam was niet alleen een belangrijke financier maar zorgde ook voor de sloop van de 'zeer detonerende' houtmeelfabriek, een van de weinige bestaande gebouwen aan de Kalverringdijk.²³ De elders in de Zaanstreek te slopen panden die voor verplaatsing naar de Zaanse Schans in aanmerking kwamen, werden in de periode van 1957 tot 1961 gedocumenteerd en na de sloop opgeslagen in een loods aan de Poeldijk.

In 1959 nam wethouder D. Metselaar plaats in de Bouwcommissie. Twee later kwam uit de commissie de stichting 'de Zaanse Schans' voort. Zaans Schoon gaf hiermee de regie over de Zaanse Schans uit handen, om zich weer te richten op de kerntaak: monumentenzorg en welstand van de Zaanstreek. Wel bleef Zaans Schoon met een lid vertegenwoordigd in het stichtingsbestuur van de Zaanse Schans. Bij de installatie van de nieuwe stichting waren twee vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aanwezig. Ze feliciteerden de stichting en wezen er op 'dat het nu niet de bedoeling moet zijn om oude waardevolle panden welke ter plaatse gerestaureerd kunnen worden over te hevelen naar de Zaanse Schans (...) omdat het stadsbeeld juist door het handhaven van deze panden de nodige fleur verkrijgt.'

4.9 Realisatie

In 1961 begon de aanleg van een nieuwe oeverlijn langs de Zaan, inclusief beschoeiing en het nemen van maatregelen voor de waterhuishouding van het gebied. Aangezien het budget van de stichting nog bescheiden was, kon er nog niet tot wederopbouw van opgeslagen panden worden overgegaan.²⁴ Op één uitzondering na: de woning van Westzijde 10 te Zaandam was na de sloop in 1959 direct opgebouwd. Een groot bouwdeel werd zelfs in zijn geheel naar de Zaanse Schans gerold. Westzijde 10 was een eenling, maar bleek wel een katalysator voor het succes van de Zaanse Schans. Ook het toekennen van rijkssubsidie in 1959 gaf een impuls. De bijdragen van bedrijven en particulieren stroomden binnen. De aanleg van wegen en paden, volgens het ontwerp uit 1956, ging in 1962 van start. Eerst tijdelijk met 'moderne' stenen, die rond 1965 plaats maakten voor een tweedehandse, 'antieke' variant.²⁵

Eerste huis van de Zaanse Schans in 1959: oorspronkelijk adres: Westzijde 10 in Zaandam. [GAZ]

Na het begin van de realisatie trok Schipper zich terug uit de stichting de Zaanse Schans, zodat zijn architectenbureau zonder statutaire problemen bij bouwprojecten betrokken kon worden. Hij paste in 1961 het stedenbouwkundig plan aan, met een verlenging van het Zonnewijzerspad en het Zeilenmakerspad en verdichting langs de Kalverringdijk. In het totaal was er zo in het buurtje plaats voor 43 panden en 1 molen. Vanaf 1963 nam architect Cornelis de Jong de 'bouwdirectie' van

stichting de Zaanse Schans op zich. Al in 1963 bleek er te weinig opslagruimte in de loods aan de Poeldijk te zijn, aangezien Schipper wel erg actief was geweest met het aankopen en verwerven van oude materialen. Toch had de aankoop van panden doorgaans nog heel wat voeten in de aarde. Om de prijzen zo laag mogelijk te houden gebeurde dit in het geheim, zodat verkopers van de vaak gebrekkige panden de verkoop niet zouden weigeren of er hogere prijzen voor zouden vragen.²⁶

Hoewel oud hout een voorwaarde was voor het gebruik bij restauratie, bleek het lastig te verzagen te zijn zodat ook nieuw hout ingekocht moest worden. Daarvoor werden de Amerikaanse soorten redwood en Oregon pine gekozen, aangezien nieuw grenenhout niet voldeed aan de kwaliteitseisen van Schipper. De authenticiteit van het materiaal legde het af tegen gebruikseisen en praktische verwerkbaarheid. Naast het tekort aan goed hout was het moeilijk om aan de typische oranje en zwarte dakpannen te komen. Zogenaamde drielingsteentjes werden bij sloopplaatsen verzameld omdat deze niet meer gemaakt werden. Van een gebrek aan kennis en vakmanschap was echter geen sprake: 'wanneer men de

Verplaatsing van het huis Weeshuispad 1 te Zandijk naar de Zaanse Schans, 1965. [GAZ]

de timmerlieden van de Zaanse Schans aan het werk ziet, lijkt het wel alsof de klok eeuwen is teruggezet en het eeuwenoude timmerambacht weer in ere is hersteld. Zij passen en schaven met de precisie en toewijding van hun zeventiende-eeuwse collega's'.²⁷

De wens om de monumenten in de Zaanse Schans zo getrouw mogelijk te herbouwen, stelde hoge eisen aan het vervoer, de ruimtelijke inpassing en de restauratie van de panden. Bij het vervoer was het streven zo min mogelijk te demonteren, zodat panden soms in hun geheel naar de Zaanse Schans kwamen. Het herstel van houten panden na overplaatsing en de reconstructie van gebouwdelen, vergde veel aanvullend onderzoek en technische kennis aangezien de Zaanse houtbouw afweek van de 'gebruikelijke constructies en detailleringen'.²⁸ Het jaarverslag van de stichting de Zaanse Schans uit 1963 meldde dat de bouw vertraging opliep, vooral vanwege de noodzakelijke precisie en kwaliteitsbewaking bij opbouw en renovaties. Dit had ook tot gevolg dat de kosten flink opliepen en de groei van de Zaanse Schans afhankelijk was van een verhoging van overheidssubsidies.²⁹ In hetzelfde jaar werd een kostenstijging van ruim zestig procent berekend: de bouwkosten per kubieke meter waren gestegen van 125 tot 200 gulden. In 1967 waren de paden bestraat en vijftien huizen herbouwd.

4.10 De Kalverpolder

De wens tot behoud van het kenmerkende 'slagenlandschap der zilte venen', was de aanleiding om het westelijk deel van de Kalverpolder als cultuurmonument aan te merken.³⁰ Het was het gebied waar ook het 'Zaans buurtje' zou moeten komen. Het oostelijke deel van de Kalverpolder werd bestemd voor woningbouw. Een noord-zuid georiënteerde autoweg door de Kalverpolder moest het recreatiegebied (veenweidegebied en Zaanse buurt) en de woonwijk van elkaar scheiden. De plannen uit 1956 werden in 1962 vastgesteld als *Structuurplan voor de Zaanstreek*.

Zaans Schoon schreef in 1963 *Van vele dorpen tot één stad*, een rapport waarin veel kritiek werd geuit op het bestaande structuurplan. De belangrijkste kritiek betrof de onbebouwde Kalverpolder, die grotendeels voor woningbouw werd gereserveerd. Zaans Schoon kreeg in de jaren daarop bijval van verschillende kanten. De

Kaart horend bij het structuurplan van de Zaanstreek, 1963. Rode vlakken: woongebieden, rode lijnen met pijlen: hoofdstructuur, blauw: water, groen: natuurbescherming, zwart: industriegebieden. [GAZ]

discussie over het al dan niet bebouwen van de Kalverpolder duurde tot 1970.

Gedeputeerde Staten vond de argumenten voor de stadsuitbreiding in de Kalverpolder niet steekhoudend en liet de gemeente Zaandam in 1966 een nieuw streekplan opstellen, waarin het oostelijk deel van de Kalverpolder geheel onbebouwd moest blijven. Het belangrijkste argument was niet het landschap van de Zaanse Schans, maar de sterke afname van vogelgebieden in de streek, waarvan de Kalverpolder en van de laatste was. Ook de kwaliteit van de geplande woonwijk werd in twijfel getrokken. Volgens de provincie was de wijk te klein om levensvatbaar te zijn. In de discussie bleek dat in het streekplan van 1956 geen rekening was gehouden met een eventueel succes van de Zaanse Schans. De gemeente Zaandam ging tegen de beslissing in beroep bij de Raad van State, waar zij de zaak uiteindelijk verloor. De Kalverpolder bleef onbebouwd.

4.11 Eindbeeld van de Zaanse Schans

Terwijl de bouw van de Zaanse Schans nog in volle gang was, ontspon er zich een discussie over het concept. Zo speelde de vraag of de Schans al dan niet af was. Schipper gaf al in 1960 in een interview aan dat de veertig geplande huizen niet vastlagen, mocht dat aantal niet bereikt kunnen worden vanwege bijvoorbeeld financiële problemen. Daarnaast achtte hij nauwkeurigheid belangrijker dan een snelle afronding van de Schans: 'Het is helemaal niet de bedoeling met man en macht de hele Zaanse Schans in enkele jaren te voltooien. Wij kunnen hoogstens twee of drie panden tegelijk bouwen. Men heeft immers maar weinig vaklieden die dit werk kunnen en willen doen. Het zal dus beslist wel 15 of 20 jaar vergen voordat de gehele Zaanse Schans er staat.'³¹ Frans Mars schreef in 1965: 'In de nabije toekomst, laten we zeggen eind 1966, hoopt men het buurtje, voor wat zijn plattegrond betreft, zijn gestalte te hebben gegeven. (...) Men zal dan een aardig wandelingetje kunnen

De Zaanse Schans gezien vanuit het westen, 1974. [Aviodrome]

De Zaanse Schans gezien vanuit het zuiden, 1983. [Aviodrome]

maken en de objecten rustig van alle kanten kunnen bekijken en hun schoonheid in een passende, natuurlijke omgeving kunnen ondergaan. Er zullen nog een aantal ledige erven zijn, die echter niet zullen storen als open of blinde plekken, maar er misschien juist toe kunnen bijdragen op verrassende doorkijkjes naar schilderachtige hoekjes te vormen.' Uiteindelijk kwam pas in 1972 het stratenplan, met bijbehorende overtuinen, bruggetjes, een glop en straatverlichting gereed.

In maart 1968 werd een tussenbalans opgemaakt door het architectenbureau van Jaap Schipper. Hij richtte zich vooral op het gebouwen- en ervenbestand en gaf een gedetailleerd overzicht van woningen, schuren, bruggen, hekken en tuinen. Ook de manco's in de collectie worden in zijn rapport opgesomd: herenhuizen, boerderijen, pronkgevels (periode rond 1770), publieke gebouwen, kerken, vermaningen, Grote Hartschuren, pakhuizen, padsbruggen, ophaalbruggen, vroeg zeventiende-eeuwse huizen, luchthuizen en winkels.³² Op het aangepaste bebouwingsplan was zelfs ruimte gereserveerd voor de katholieke schuilkerk aan het Papenpad in Zaandam. Het rapport van Schipper is te lezen als een 'boodschappenlijst' voor acquisities in de omringende dorpen. Toch bevat het stuk een aanbeveling om panden in de dorpen te behouden. Schipper stelde voor om aan

de hand van bestaande gebouwen een overzicht van de leemtes in de verzameling panden aan de Zaanse Schans te maken. 'Hiervoor werden gefotografeerd ook die panden die waarschijnlijk nooit te verwerven zijn, met de bedoeling inzicht te verkrijgen waaruit gekozen wordt, en hoe representatief het object is t.o.v. de vergelijkbare nog voorkomende panden.'

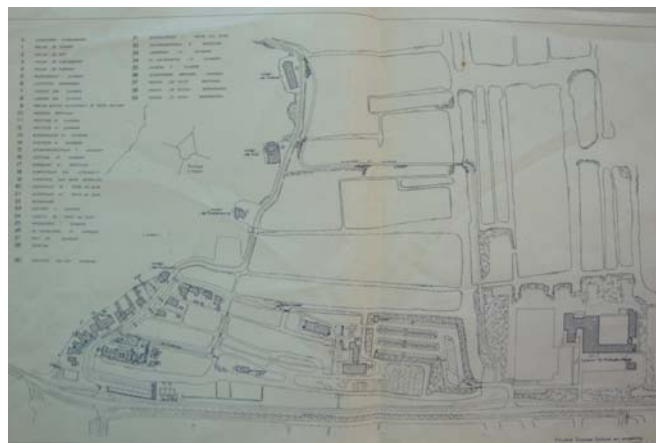
Dat een perfecte verzameling niet realistisch was, hing samen met het aanbod van slooppanden in de Zaanstreek. De Zaanse Schans werd volgens architect Piet van Nugteren na verloop van tijd dan ook als 'de vuilnisbak van Zaanse burgemeesters' aangeduid. In een vergadering van verschillende commissies in 1969 werd de Schans een 'tandeloos gebit' genoemd. Toch bleef de Zaanse Schans, door vast te houden aan het uitsluitend opnemen van verplaatste monumenten, afhankelijk van sloop. De stap naar het aanvullen van de verzameling met reconstructies of replica's bleef taboe – hoezeer soms ook aan de oude verplaatste pandjes werd verbouwd, gereconstrueerd en nieuw ontworpen.

Het behoud van de panden vroeg om integrale verplaatsing. In de jaren zestig werd een reeks oplossingen voor 'vervoer op maat' ontwikkeld, met als hoogtepunt de (afgeblazen) plannen om molen De Zoeker met een Russische helikopter over te vliegen naar de Kalverringdijk. De Zaanlander kopte op 2 januari 1969: 'Vervoeren hele panden enige juiste methode'. De aanleiding was een eerder artikel waarin gesteld werd dat er van een overgeplaatst huisje 'nauwelijks iets bruikbaar was overgebleven'. Volgens S. de Jong, Zaandammer en medewerker van de RDMZ, maakte het volkomen slopen, overbrengen en opbouwen een pand waardeloos. Dit was volgens hem dan ook niet toegepast op de Zaanse Schans. Een vergelijking tussen de panden voor sloop en na de opbouw illustreert de toevoegingen en ingrepen die werden gedaan om de huizen 'authentiek' te maken.

In 1969 werd op initiatief van Zaans Schoon de werkgroep Gortershoek-Zaanse Schans ingesteld, met afgevaardigden van de Zaanse Oudheidkamer, de RDMZ, de Zaanse Molen, stichting de Zaanse Schans en de gemeenten Zaandam en Zaanwijk. Deze werkgroep beoogde de aanwijzing van zowel de Gortershoek als de Zaanse Schans als beschermd dorpsgezicht en het in gemeenschappelijkheid oplossen van problemen die speelden in beide buurten. Een van de kwesties waarover de werkgroep zich boog, was de begrenzing van de Zaanse Schans. Die werd als 'tamelijk onduidelijk' gezien, terwijl 'de weidegronden het hart vormen van de onvervangbare landschappelijke waarde die de Kalverpolder heeft binnen de sterk geurbaniseerde Zaanstreek, een uniek decor, waartegen de Schans zich zo fraai manifesteert.'³³ Door onderlinge tegenstellingen strandde het initiatief al een jaar later. De aanwijzing van Gortershoek, in samenhang met de Zaanse Schans, tot beschermd dorpsgezicht werd door de RDMZ in procedure gebracht. Jan Korf, de directeur van de RDMZ: 'Mijn streven blijft er op gericht het totale beeld dat de Gortershoek, de Zaan en de Zaanse Schans vormen, zo goed mogelijk te doen worden.'³⁴ Naast stichting de Zaanse Schans bleven Zaans Schoon en De Zaanse Molen betrokken bij het debat over de monumentale waarde van het gebied.³⁵ In 1982 was de aanwijzing van Gortershoek een feit, evenwel zonder de Zaanse Schans. Later volgden twee andere buurten: Haalderbroek (1990) en de kerkbuurt in Westzaan (1991).

4.12 Herijking van het concept

Rond 1970 waren vijftien woningen herbouwd en de zestiende woning, een zeefdrukkerij, was bijna klaar. Daarmee was nog niet de helft van de in het ontwerp uit 1954 opgenomen erven bebouwd. De financiële omstandigheden waren stabiel. Stichting de Zaanse Schans meldde in het jaarverslag dat de kinderziekten overwonnen waren en een rijke toekomst in het verschiet lag, 'mits commercieel geleid'.³⁶ Omwille van een gezonde exploitatie kwam uitbreiding ter sprake, vooral met het doel om de attractie gastvrijer te maken en meer toeristen te trekken. Voor de bekostiging van deze

Plan voor de uitbreiding van de Zaanse Schans, 1975. In het midden zijn pakhuizen De Lelie, De Bezem en De Kraai en het nieuwe parkeerterrein te zien. [GAZ]

uitbreiding deed de gemeente Zaandam beroep op de 'subsidieregeling toeristische accommodaties 1970' bij het ministerie van Economische Zaken: een grote stap in de erkenning van de Zaanse Schans als toeristische bestemming. In 1969 had Schipper, samen met W.C. Zon (eveneens architect en lid van Zaans Schoon), een uitbreidingsplan opgesteld waarin ten oosten van de Schans een tweede parkeerterrein en een nieuw restaurant gepland waren. Daarvoor zouden volgens Schipper de pakhuizen gebruikt kunnen worden die hij in de loop der jaren aangeboden had gekregen. Zelf droeg hij het graanpakhuis 'Raven' uit Koog aan de Zaan aan, die hij 'om niet' aangeboden had gekregen van de firma Evenblij. De molens langs de Zaan moesten volgens Schipper 'meer dan nu attractiepunten worden' door de paden tussen het woonbuurtje, de nieuwe parkeerplaats en de Kalverringdijk te verbeteren.³⁷ Daarnaast probeerde hij het parkeerterrein en de accommodaties zoveel mogelijk van de Leeghwaterweg, de Zaanse Schans en het omliggende landschap af te schermen door het planten van groen. Bij het ontwerp van de uitbreiding werkte hij samen met Cornelis de Jong. De Jong vond de hoeveelheid beplanting uit Schippers plan niet nodig: 'men kan zich verbaasd afvragen waarom een parkeerplaats afgesloten moet worden van een verkeersweg'. Ook moest de begroeiing ondergeschikt zijn aan de openheid van het landschap en het liefst historisch verantwoord zijn, bijvoorbeeld in de vorm van boomgaardjes zoals die 'in Westzaan en Assendelft op de veeneilandjes (...) in de nabijheid van boerderijen voorkomen.' Het geheel van toeristische faciliteiten moest corresponderen met de structuur van een oorspronkelijk Zaanse dorp: 'Direct achter de paden en verder in het veld zou een achttiende-eeuws industrielandchap met molens het historisch beeld completeren.'³⁸ Hierdoor werd het pakhuis, naar een ontwerp van De Jong en opgebouwd met onderdelen van de draagstructuur van parkhuis 'De Lelie' uit Westzaan, in lijn met het slagenlandschap geplaatst en niet, zoals Schipper ontworpen had, verstopt achter een haag naast de parkeerplaats.

De parkeerplaats werd gelegd op het terrein dat eerst voor het St. Michaël Lyceum bestemd was (in 1965 is de school na een lobby van ondermeer Zaans Schoon 280 meter oostelijker geplaatst). Het terrein was in 1973 klaar voor gebruik. In hetzelfde jaar werd pakhuis *De Lelie* geopend en werd het Zeilenmakerspad verlengd in de richting van de parkeerplaats. Het tweede restaurant staat op de tekening van 1973 nog aangegeven als boerderij 'De Schans', een gebouw dat niet overeenkwam met Schippers plan voor een restaurant. In 1974 werd het restaurant geopend in een verplaatst graanpakhuis, al was het niet 'Raven' uit Koog aan de Zaan maar 'De Kraai' uit Wormerveer. Stichting Zaans Schoon beschouwde 1974 als jaar waarin de Zaanse Schans werd afgerond. In de statuten werd opgenomen dat de stichting zich minder met de totstandkoming en meer met de instandhouding van de Schans bezig zou gaan houden. De stichting beschouwde de uitbreiding met 'De Bezem' als stedenbouwkundige afronding. Er was immers een pleintje ontstaan.³⁹

Opvallend aan de uitbreiding van de Zaanse Schans met een tweede parkeerterrein, restaurant 'De Kraai', pakhuis 'De Lelie' en 'De Bezem', is dat er een heel andere argumentatie werd gebruikt dan in de eerste fase. In de jaren vijftig en zestig was de Zaanse Schans een vorm van monumentenzorg voor de Zaanstreek, waarbij natuurgetrouwheid op alle schalen (landschap, stedenbouw, erven, gebouwen, bestemmingen) voorop stond. Alleen op die manier kon de verplaatsing en concentratie van historische objecten worden verantwoord. In de jaren zeventig was de Zaanse Schans een realiteit geworden, met een eigen dynamiek en problemen. Er ontstond een spanningsveld tussen monumentenzorg, wonen en toerisme. Met name het toerisme (en op de achtergrond de exploitatie van de attractie) werden maatgevend voor veranderingen en niet zozeer het afronden van het ensemble. De noodzakelijke voorzieningen (grote winkels, groot restaurant, groot parkeerterrein) kregen een plek in het gebied en werden zodanig geassembleerd of in het groen gezet, dat ze min of meer in het historisch verhaal pasten.

4.13 Consolidatiefase, na 1976

Voor de stichting de Zaanse Schans vormde de uitbreiding met de pakhuizen, het grote parkeerveld en het tweede restaurant de afronding van het houtbouwwaardevol ensemble. Het jaar 1976 werd gezien als omslag van de bouwfase naar de exploitatiefase. Vooruitlopend hierop nam de stichting in het jaarverslag over 1975 een evaluatie op, waarin werd onderzocht wat er van de oorspronkelijke ambities was gekomen. Er werd hierbij aandacht besteed aan de stedenbouwkundige structuur, de bouwkundige uitwerking, het kostenaspect en de 'evolutie van de oorspronkelijke doelstelling'.⁴⁰ Wat

betreft dat laatste punt was het doel om de Zaanse Schans op te bouwen en te beheren, aangevuld met de ambitie er toeristen en recreanten mee kennis te laten maken.

Stedenbouwkundig bleek het ontwerp uit 1955 in hoofdlijnen gevolgd. Winst voor de stichting de Zaanse Schans was de aankoop en sloop van de fabriek De Haan (1963), die zou detoneren in het buurtje en brandgevaarlijk was. Verlies was de bouw (1965) van het Sint Michaelslyceum pal achter de Zaanse Schans, waarbij het complex nog wel 280 meter kon worden verplaatst. Het deels al bouwrijp gemaakte terrein, kwam later van pas voor de aanleg van het tweede parkeerterrein. Het vormde, samen met de pakhuizen Kraai, Bezem en Lelie, de grootste verandering van het ontwerp, ingegeven door de 'noodzaak de opvang van belangstellenden en toeristen beter te regelen'.

De bouwkundige uitwerking en restauratie van de verplaatste panden liet in de loop van de jaren zestig een aantal veranderingen en aanpassingen zien, dat te maken had met kosten, comfort en efficiency. De stichting plaatste deze ontwikkeling in de algemene tendens in de monumentenzorg om de praktische bruikbaarheid van monumenten meer nadruk te geven bij restauraties. Al snel na de start van de wederopbouw van verplaatste panden in de Zaanse Schans vond een discussie plaats over het funderen: moesten de traditionele oplossingen (houten palen met kespens) worden aangehouden of was beton te prefereren? Er werd voor beton gekozen, net zoals bij reparaties van houtwerk de overstap van grenen naar redwood en Oregon pine was gemaakt.

In verband met de authenticiteit van de objecten, lag het voor de hand om de panden te herbouwen met behoud van patina, zoals scheefstand. Bij de herbouw van de harenmakerij (Zonnewijzerspad 1-2) was dit de bedoeling, maar het bleek te duur, te weinig gerieflijk en praktisch ondoenlijk. In de Zaanse Schans werden de monumenten voortaan netjes waterpas gemaakt. Andere aanpassingen werden gedaan om de kosten laag te houden of het wooncomfort te verbeteren, zoals een betere winddichting van de wanden en de toepassing van moderne inrichting voor badkamers en keukens. Het jaarverslag 1975: 'Allens werd men daar ook vrijer in'.

Rond 1975 waren van de aanvankelijke lijst van 47 mogelijk over te brengen objecten, 18 panden daadwerkelijk verplaatst. Ook stonden er 14 eerst niet geselecteerde panden. De bouw- en restauratiekosten waren snel gestegen. Werd er in 1958 nog gerekend met fl. 125,- per m³, in 1970 was dit bij de herbouw van het pand Rozengracht 1 (Kalverringdijk 21) opgelopen tot fl. 525,- per m³. Mede door versimpelingen in de uitvoering kon de prijs hierna zakken, tot fl. 525,- per m³ in 1975 bij het pand Dorpsstraat 515 uit Assendelft (Kalverringdijk 3).

Een andere verandering, veroorzaakt door de opkomst van de Zaanse Schans als toeristische attractie, was dat in de jaren zeventig allens minder streng gedacht werd over de authenticiteit van de objecten. Concreet leidde dit tot het introduceren van replica's en het soms afwijken van de historisch te verantwoorden stedenbouwkundige structuur. Uit de jaarverslagen van stichting Zaanse Schans wordt hier impliciet melding van gemaakt.

Een voorbeeld van veranderde uitgangspunten is de plaatsing van een replica van een luchthuis uit Krommenie aan het pand Rozengracht 1 (in 1970). Het luchthuis was een mooie aanvulling van de 'verzameling', maar brak wel met de gewoonte om alleen verplaatste originelen op de Zaanse Schans toe te laten. In 1975 werd gedacht de Zaanse Schans te kunnen afronden door de oude en de nieuwe entree te verbeteren, alsmede iets te doen aan de slechte bereikbaarheid voor fietsers en brommers. De mogelijkheid om lege kavels aan de Kalverringdijk en het Zonnewijzerspad te bebouwen, bleef open maar het stichtingsbestuur voerde er geen actief beleid meer voor. Liever concentreerde het zich op het verbeteren van de faciliteiten voor de opvang van bezoekers. Zo werd in het monumentenjaar de stap gezet van de Zaanse Schans als centrum van de Zaanse monumentenzorg (middels het 'transplanteren' van monumenten naar een authentieke setting) tot centrum van het toerisme in de Zaanstreek.

Sinds het midden van de jaren zeventig is de Zaanse Schans niet wezenlijk veranderd. De overeenkomsten tussen 1975 en 2010 zijn opvallender dan de verschillen. Spectaculaire verplaatsingen bleven uit. Dat kwam door gebrek aan geld, maar ook door een verandering in de monumentenzorg van de Zaanstreek - die na 1975 meestal wel *in situ* mogelijk was. De aanvullingen

die nog plaatsvonden aan de Zaanse Schans betroffen meest schenkingen, waarbij allengs gemakkelijker werd gedaan over de materiële authenticiteit.

Langs de Kalverringdijk werd de verdwenen molen op de schuur van De Bonte Hen herbouwd ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de Zaanse Molen in 1975) Het 100-jarig bestaan van Albert Heijn (Ahold) was aanleiding voor de gift in 1987 van een kaasboerderij (Catharinahoeve), die naast molen De Hamel kwam te staan. Het is een replica van een boerderij uit Oostzaan, controversieel vanwege de namaak, de functie en de typologie (kaasboerderijen waren niet gebruikelijk aan de oevers van de Zaan), en de positionering pal naast een molen. Aan het ensemble van pakhuizen rondom de nieuwe entree werd in 1993 rijstpakhuis Vrede toegevoegd, afkomstig uit Oost-Zaandam. Het betreft een origineel gebouw uit 1721, maar de vorming van een plein tussen de pakhuizen is een alles behalve getrouwe stedenbouwkundige setting. Een volgende toevoeging was een replica van een vissershuisje uit Jisp, geplaatst in 2003, dat in opzet, detail en uitwerking afwijkt van de traditionele houtbouw in de Zaanstreek. In 2007 verrees een replica van zaagmolen Het Jonge Schaap (in 1942 gesloopt in Westzijderveld), die o.a. dankzij opmetingstekeningen van de bekende molenkenner Anton Sipman wel historisch verantwoord herbouwd kon worden.

*Eerste overgebrachte pand: Westzijde 10 in 1959
(Kalverringdijk 11*

4. Stedenbouwkundige structuur

De stedenbouwkundige structuur van de Zaanse Schans bestaat uit verschillende elementen: het patroon van wegen en paden, de verkaveling, korrelgrootte, oriëntatie van de bebouwing en de relatie met het landschap. De structuur is een simulatie van de kenmerkende ontwikkeling van de dorpslinten langs de Zaan (dijkbebouwing en zijpaden) op het 'authentieke' cultuurlandschap van de Kalverpolder. Het bepalende element van de Zaanse Schans is de Kalverringdijk. De meeste bebouwing van de Zaanse buurt ligt op of aan deze dijk. Dit zijn vooral de rijkere panden zoals koopmanshuizen. Naar het noorden (omgeving molen de Huisman) gaat het woonbuurtje over in een lint met molenerven en wordt de Zaan vanaf de dijk zichtbaar. Het einde van het molenensemble bevindt zich voorbij molen De Bonte Hen.

De paden van de Zaanse Schans lopen vanaf de dijk de polder in. Dit is de plek voor arbeiderswoningen en (vervuilende) bedrijvigheid. De paden hebben aan één zijde bebouwing en verbinden de dijk met het later toegevoegde Schipperplein met pakhuizen. De Zaanse Schans wordt ontsloten vanaf de Leeghwaterweg, zowel aan de Kalverringdijk (langzaam verkeer, bewoners) als bij het Zaanse Museum (bussen en auto's). De achterkant van de nederzetting is de belangrijkste toegang voor bezoekers. Via het Schipperplein en de Kwakels of het Zeilenmakerspad is de dijk te bereiken.

De bebouwing is georiënteerd op achtereenvolgens de Kalverringdijk, de padenstructuur en het Schipperplein. Op de dijk en langs de paden bestaat een formele wereld van voorkanten en stoepen. Vanwege de ruime opzet van de woonbuurt (paden eenzijdig bebouwd, open kavels) is vanaf de paden en de dijk ook de informaliteit van tuinen en achtererven te ervaren. De Zaanoever heeft een informeel karakter, met tuinen en achterkanten van de huizen op de Kalverringdijk.

De groenaanleg is een wezenlijk onderdeel van de structuur. Hiertoe behoren het polderlandschap, de tuinen en overtuinen, bleekvelden, een enkele boomgaard en de beplanting op de dijk en langs de paden. Een niet-historische beplantingslaag is te vinden langs de Leeghwaterweg en om de parkeerplaatsen.

Rivierpanorama van de Zaanse Schans: van geconcentreerde bebouwing van het Zaanse buurtje naar verspreide bebouwing van de molenerven.

Padenstructuur: Zonnewijzerspad, De Kwakels, Kraaijenest, Zeilenmakerspad.GAZ

5. Profiel en openbare ruimte

De molenerven aan de Kalverringdijk zijn opgebouwd als kleine ensembles van bedrijfsgebouwen met molens, pakhuizen en schuren. Kenmerkend voor de Zaanstreek is de vrije positionering van de ensembles aan dijk, water of pad.

In het groen is er sprake van typologische diversiteit: knotbomen langs de wegen en paden, knotbomen als erfafscheiding, rietkragen langs de sloten en de formele inrichting van privé- en overtuinen. De erfafscheidingen bepalen de openheid en contact tussen openbare en private ruimte. Momenteel gaan de erven van de Kalverringdijk schuil achter hekwerk en schuttingen.

Kalverringdijk met molenerven .[GAZ]

De ontstuiting van de Zaanse Schans gebeurt voornamelijk door smalle paden, met uitzondering van de Kalverringdijk. Op de Kalverringdijk is een pad aangelegd, betraat met grijze en rode betontegels. Onderaan de dijk ligt een met asfalt verharde ontsluitingsweg. De overige paden in de Zaanse Schans zijn verhard met rode klinkers of schelpen. Er is een grote variatie bruggen binnen het beschermde dorpsgezicht. Sommigen hebben een boogvorm, aan het Zeilenmakerspad is een kleine ophaalbrug te vinden. Enkele andere bruggen liggen op maaiveldhoogte, waardoor de onderdoorvaart onmogelijk wordt. Sommigen daarvan zijn uitgevoerd met geleider, anderen zonder.

Omwille van het vreemdelingenverkeer en de recreatie kent de Zaanse Schans een aantal toevoegingen die niet thuishoren in het beeld van een Zaanse dorp van 1850. Deze toevoegingen zijn soms in een 'aangepaste' stijl gemaakt, zoals de straatnaamborden en het toiletgebouw. Daarnaast zijn er ook toevoegingen die afwijken van de Zaanse bouwtraditie, zoals informatieborden en kunstwerken in de openbare ruimte.

Groen: kenmerkende beplanting polderlandschap.

6. Bebouwing

De gebouwen van de Zaanse Schans laten zien hoe de Zaanse bouwkunst zich van het begin van de zeventiende tot het begin van de negentiende eeuw ontwikkelde. De Schans bevat een diversiteit van types, functies en vormen. In beginsel zijn de gebouwen gekoppeld aan de locatie: koopmanswoningen aan de dijk, arbeiderswoningen langs de paden. Behalve een verscheidenheid aan woningen zijn er schuren, pakhuizen, molens, een boerderij, bruggen etcetera. Er zijn zes functies, allemaal met elkaar verweven: musea, voorzieningen voor het toerisme, horeca, winkels, ambachtelijke bedrijven en wonen. De locaties hebben ook een kenmerkende verkaveling en erfinrichting. De erven op de dijk hebben een stedelijker karakter dan de erven onderaan de dijk. Op de dijk zijn geen voortuinen en zijn de panden dicht op elkaar gesitueerd. De erven onderaan de dijk worden over de sloot, met privébruggen bereikt.

Gevelwand Kalverringdijk (voorkanten).

De woningen staan midden op de kavels en hebben een tuin rondom. Bijzondere elementen op de erven zijn een overtuin (Kalverringdijk), een boomgaard en bleekveldjes (paden). Langs de paden zijn arbeiderswoningen te vinden, bescheiden in opzet en sober in uitwerking. De huizen staan direct aan het pad en hebben vaak een klein bleekveldje aan de overkant van het pad. Vergeleken met oude afbeeldingen uit de Zaanstreek valt het met de armoede van het Zonnewijzerspaden Zeilenmakerspad wel mee, Niet alleen door de ornamentatie van de panden maar ook door de toevoeging van bijgebouwen achterop de erven. De pakhuizen in de Zaanse Schans zijn afkomstig uit verschillende tijdsfases. Het zijn grote langwerpige schuren, die over het algemeen gebruikt worden als winkels en horeca.

Authenticiteit

De Zaanse Schans is ontstaan vanuit de ambitie om een authentiek Zaanse dorp te creëren met een getrouwe typologie en architectuur. Omdat slooppanden werden overgeplaatst, volgde bijna altijd een restauratie op de nieuwe locatie, waarbij - geheel in lijn met de toenmalige restauratiepraktijk in Nederland – soms ingrijpend in de eerdere toestand werd ingegrepen. Het doel was daarbij om de 'authentieke' vorm terug te brengen, op basis van bouwhistorisch of iconografisch onderzoek, of op grond van de toenmalige inzichten over de Zaanse bouwtraditie. Omdat verplaatsing en restauratie tegelijk plaats vonden is het moeilijk om de 'authenticiteit' van de Zaanse Schans te benoemen. Het heeft te maken met positionering, erfopbouw, historische bouwsubstantie, specifieke bouwgeschiedenis, lokale bouwtraditie, materialisatie, detaillering, geriefsaanpassingen en gebruik. Met deze nuance is het moeilijk om verplaatste gebouwen wel authentiek te noemen en replica's niet. Er is immers meer in het geding dan alleen de aanwezigheid van historische bouwsubstantie.

Rivierpanorama Zaanse Schans (achtergevels, tuinen).

Kaart bebouwing

*Aanwijzing tot Gemeentelijk beschermd gezicht
Redengevende omschrijving en Toelichting Zaanse Schans*

Legenda Kaart bebouwing

1. Bakkerij In de Gekroonde Duyvekater (Rijksmonument) Zeilenmakerspad 4, 1668
Zaandijk
2. Woonhuis (Rijksmonument) Zeilenmakerspad 3, midden 18de eeuw, Zaandam
3. Het Jagershuis (Rijksmonument) Zeilenmakerspad 2, 1623 (oudste pand in de Zaanse Schans)
Zaandam
4. Woonhuis , Zeilenmakerspad 1, 1734, Zaandam
5. Het huis van jufvrouw Albestel, koopmanswoning, Kalverringdijk 10, 18de eeuw
Koog aan de Zaan
6. Galerie Aan 't Glop (Rijksmonument), Kalverringdijk 21, ca 1630, Zaandam
7. Koopmanswoning, Kalverringdijk 8, ca 1750, Zaandam
8. Koopmanswoning d'Mol (Rijksmonument), Kalverringdijk 19, ca 1630, Zaandijk
9. Museum Noorderhuis (Rijksmonument), Kalverringdijk 17, ca 1650, Zaandijk
10. De Hoop op d'Swarte Walvis (Rijksmonument), Kalverringdijk 15, 1717, Westzaan
11. Vleethuis (Rijksmonument), Kalverringdijk 15, replica
12. Woonhuis , Kalverringdijk 13, ca 1800, Zaandam
13. Apotheek van Van Santé (Rijksmonument), Kalverringdijk 11, ca 1700, Zaandam
14. De Beschuitmand, Kalverringdijk 9, ca 1850, voor: Zaandam (Rijksmonument), achter: Koog
aan de Zaan (Rijksmonument)
15. Woonhuis (Rijksmonument), Kalverringdijk 7, Zaandam
16. Museumwinkel Albert Heijn (Rijksmonument), Kalverringdijk 5, ca 1820 voor: Zaandam, achter:
Westzaan
17. Het Wevershuis / Museum van het Nederlands Uurwerk (Rijksmonument)
Kalverringdijk 3, Assendelft
18. Theekoepel / Tingieterij (Rijksmonument), Kalverringdijk 1, tweede helft 18de eeuw
Westzijde Zaandam
19. De Harenmakerij (Rijksmonument), Zonnewijzerspad 1-2, werkplaats: 1673 , woonhuis:1743,
Koog aan de Zaan
20. Arbeidershuisje, Zonnewijzerspad 5, begin 18de eeuw, Zaandijk
21. Arbeiderswoning (Rijksmonument), Zonnewijzerspad 6, ca 1650, Koog aan de Zaan
22. Woonhuis (Rijksmonument) Zonnewijzerspad 7, ca 1800, Zaandijk
23. Woonhuis (Rijksmonument) Zonnewijzerspad , tweede helft 18de eeuw, Zaandam
24. Woonhuis, De Kwakels 1, vroeg 19de eeuws, Zaandam

25. Scheepswerf Brouwer (schuur) (Gemeentelijk monument) De Kwakels 2, eind 18de eeuw, Zaandam
 26. Scheepswerf Bakker (scheepshelling), De Kwakels 2, bouwperiode onbekend Zaandam
 27. Het Jisperhuisje, De kwakels 3, replica voor Floriande, sinds 2004 in Zaanse Schans
 28. Toiletgebouw en aanlegsteiger rondvaart, Kalverringdijk
- A. Mosterdmolen De Huisman: 1786 en 1955 (Rijksmonument) Zaandam
Schuur De Haan (Rijksmonument)
 - B. Houtzaagmolen De Gekroonde Poelenburg: 1869, 1904 en 1963, Koog aan de Zaan (Rijksmonument)
 - C. Verfmolen De Kat: 1664, 1781 en 1960. Kalverringdijk (Rijksmonument)
 - D. Oliemolen De Zoeker: voor 1673, verplaatst in 1968 (Rijksmonument)
 - E. Houtzaagmolen Het Jonge Schaaap: replica 2007
 - F. Doofpot molen De Os: 1663 (Rijksmonument)
 - G. Wipmolen Het Klaverblad: 2004 (gemeentelijk monument)
 - H. Oliemolen De Bonte Hen: 1693 (Rijksmonument) en woonhuis 1975, Zaanstreek

7. Redengevende omschrijving

Cultuurhistorische waarde

De Zaanse Schans is van cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van een restauratie- en behoudsfilosofie die in de jaren vijftig tot zeventig zijn hoogtepunt kende. De Zaanse Schans is tevens van cultuurhistorische waarde omdat deze de traditionele Zaanse houtbouwtraditie vertegenwoordigt. Daarnaast representeert de Zaanse Schans, die als houtbouwwaardevol ensemble werd aangelegd, het beeld dat men in de jaren vijftig tot zeventig van de twintigste eeuw had van de Zaanstreek in de zeventiende en achttiende eeuw. Tijdens de verplaatsing, herbouw en restauratie van bestaande panden zijn in het kleurgebruik, vorm en detailleringen aanpassingen gedaan om aan dit beeld van de Zaanstreek te voldoen.

Samenhang/stapeling

De Zaanse Schans is van belang vanwege het gelijktijdig en in samenhang voorkomen van een middeleeuws slagenlandschap en een representatie van Zaanse lintdorpstructuur, uit de zeventiende en achttiende eeuw. De Zaanse Schans is tevens van belang wegens de bijzondere samenhang in de schaal en verschijningsvorm van houten bebouwing, dijklint- en padenstructuur, tuinen en de ruimtelijke en zichtrelatie van de kern en de molens langs de Kalverringdijk tot de achterliggende Kalverpolder.

Stedenbouwkundige waarden

De Zaanse Schans is van waarde vanwege de herkenbaarheid van het middeleeuwse ontginningsspatroon met fijnmazig systeem van langgerekte, brede sloten en smalle kavels. De Zaanse Schans heeft grote esthetische en landschappelijke kwaliteiten vanwege de contrasten tussen de kleine bebouwde kern, het landschap en de industriële omgeving van het dorpsgezicht. Van waarde zijn de zichtrelaties tussen Kalverpolder, Zaanse Schans, de molenbiotopen en de Zaan. Om deze reden is ook een gedeelte van de Kalverpolder opgenomen in het beschermde dorpsgezicht.

De structuur van het dijklint met dwarspaden en de daarmee samenhangende gebouwtypologie is een waardevolle reconstructie van een Zaanse lintdorp. De structurele, functionele en ruimtelijke relatie met de water- en landschapsstructuur is sterk aanwezig. De bouwkundige en typologische diversiteit, in samenhang met de open relatie tussen erf en omgeving is een waardevolle representatie van de zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse Zaanse houtbouwtraditie en toont de omgang met dat erfgoed in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De Kalverringdijk is van regionaal belang als deel van de oostelijke Zaanoververbinding en als bepalend structurelement van de Kalverpolder. De Kalverringdijk die aansluit op de Zaanse Schans, is een onderdeel van het 17e en 18e eeuwse industriegebied langs de Zaan.

Het landelijk deel van de Kalverpolder is van regionaal belang. De combinatie van de Kalverpolder met de noordelijk daarvan gelegen Enge Wormer is bijzonder vanwege de wijze van verkaveling en het verschil in hoogte. De lager gelegen Kalverpolder is altijd bemaald. De tegenstelling met de dichte bebouwing aan de overzijde van de Zaan is opvallend. Vanuit Zaandijk heeft men een wijds uitzicht over de aan de andere zijde van de Zaan gelegen Kalverpolder. Een dergelijke combinatie van verschillende zichten is van belang omdat het een restant is van een oorspronkelijke ruimtelijke orde die in de overige Zaanstreek niet of nauwelijks meer aanwezig is.

Architectuurhistorische waarden

De Zaanse Schans is van architectuurhistorische waarde omdat deze de Zaanse houtbouwtraditie vertegenwoordigt van de zeventiende tot negentiende eeuw, waarvan de vorm, versiering, materiaalverwerking- en toepassing, detaillering en kleurgebruik zijn af te lezen. De houten panden kennen vaak één bouwlaag onder een enkele kap, vaak met een of meerdere bijgebouwen. Verschillende typen Zaanse houten panden zijn vertegenwoordigd, waaronder de molens en rijk gedetailleerde koopmanshuizen langs de Kalverringdijk en de sobere arbeiderswoningen en pakhuizen langs de paden. Veel van deze panden hebben de status van Rijks- of gemeentelijk monument vanwege hun hoge architectuurhistorische waarde.

Gaafheid/herkenbaarheid

De Zaanse Schans is van belang vanwege de structurele en visuele gaafheid van de dorpsomgeving en de aangrenzende polder. Ook is de Zaanse Schans van belang vanwege het (herziene) ontwerp van architect Jaap Schipper, dat in sterke mate de inrichting van het dorpsgezicht heeft bepaald.

Zeldzaamheid

De Zaanse Schans is van belang vanwege de unieke verschijningsvorm van een reconstructie van een Zaanse lintdorp, waaruit zowel de traditionele Zaanse dorpsstructuur als de restauratieprincipes van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw afleesbaar zijn. Dit beschermd dorpsgezicht is van internationale betekenis vanwege de reconstructie van een historisch dorp, niet alleen door de herbouw van objecten, maar ook door de toegepaste dorpsstructuur.

8. Nadere typering van de te beschermen waarden

Kwaliteiten landschap

- Herkenbare ruimtelijke eenheid (polder) met twee verkavelingsrichtingen: vanuit de Zaan (oost) en vanuit de Wormer (west), gescheiden door een pad,
- Open en waterrijk cultuurlandschap,
- Fijnmazig systeem van brede sloten en smalle kavels in de Kalverpolder,
- Openheid en daardoor verre zichten, in contrast met de gesloten bebouwing aan de westelijke Zaanoever.
- Voelbare dynamiek aan de oevers van de Zaan (molens, houtbouwwaardevol ensemble), zichtrelaties tussen Zaan, Zaanse Schans en Kalverpolder,
- Landschappelijk contrast tussen de hoger gelegen Kalverringdijk en de Kalverpolder,
- Functie van weideland: koeien begrazen het gebied omdat het te nat is voor landbouw,
- Continuïteit van het cultuurlandschap, door de nabijheid van molens De Ooievaar en de Bleke Dood, alsmede de Gortershoek aan de overzijde van de Zaan,
- Wijds panorama met contrasten en tijdlagen, en daarbinnen de Zaanse Schans als 'stijlkamer'.
- Kalverringdijk als structuurbepalend element in de Kalverpolder en als deel van de oostelijke Zaanoeververbinding.

Kwaliteiten stedenbouw

- Relatie tussen (ontworpen) structuur Zaanse Schans en het onderliggend landschap: Kalverringdijk als hoofdweg, met haaks hierop zijpaden die de verkaveling van de polder volgen,
- Consistentie in de uitwerking van de deelgebieden, wat betreft erfindeling en gebouwtypologie: aaneengesloten bebouwingsfront op de dijk, vrijstaande woningen onder aan de dijk (ontsloten met een loopbrug over de sloot en omgeven door een tuin), simpelere huizen langs de paden (informeel karakter door bleekvelden, overtuinen en achtertuinen),
- Samenhang van landschap, nederzetting, erven, gebouwen en details - samen levert dit een 'stijlkamer' op, die de Zaanstreek van rond 1850 verbeeldt,
- Kenmerkend profiel Kalverringdijk: rivier; achtertuin; bebouwing; dijkpad; sloot (brug); bebouwing onder aan de dijk; padenstructuur met bebouwing; kavels met agrarische bestemming; pakhuizen,
- Aanwezigheid van herkenbare sferen: open cultuurlandschap, historische woonbuurt en molenlint. Een enkele schuur aan het einde van de paden past ook in dit ensemble - maar de vorming van het Schippersplein met rondom toeristische pakhuizen en loodsen klopt niet,
- Kenmerkende open ruimten in het bebouwingslint aan de Kalverringdijk (glob) en tussen de achterpaden,
- Inrichting en materialisatie openbare ruimte.

Kwaliteiten bebouwing

- Kleinschalige bebouwing, vaak vrijstaand, één bouwlaag onder een enkele kap met enkele bijgebouwen.
- Samenhang tussen erfindeling, bebouwingstypologie, stedenbouw en landschappelijke inbedding.
- Redelijk consistente bebouwing per sfeer (locatie, indeling erf, gebouwtypologie),
- Functionele diversiteit: wonen, musea, ambachten, restaurants en winkels. Deze functies liggen verspreid - zonder de kenmerkende klustering van de stedenbouw geweld aan te doen.
- Streekeigen erfbepanting, overtuinen, bleekvelden, stoepen en bruggetjes.
- Staalkaart Zaans bouwen van de 17de-19de eeuw
- Rijkdom en raffinement verschillende typen houtbouw, kleur, ornament.

Noten

- ¹ Frans Mars, 'Ontstaansgeschiedenis van de Zaanse Schans', *Programma houtdag 24 oktober 1969 in Den Haag*, Amsterdam 1969 (GAZ 04.832).
- ² GAZ V48 - Zaans Schoon 1946-1981
- ³ Van der Koogh 1967, 13
- ⁴ Van der Koogh 1967, 13
- ⁵ GAZ PA 101 – inv. nr.5, Brief Duyvis aan de Commissie Zaans Schoon 14 juni 1946
- ⁶ GAZ V48 - Jaarverslag Zaans Schoon 1946-1947
- ⁷ Van der Koogh 1967, 15
- ⁸ GAZ V48 - Jaarverslag Zaans Schoon 1949
- ⁹ GAZ PA 101 – nr.5 Lezing vermoedelijk van Van der Koogh, rond 1961
- ¹⁰ Van der Koogh 1967, 15
- ¹¹ Redactioneel over plan Schipper, De Zaende 1951, 262
- ¹² Jaap Schipper, De Zaende 1951, 265
- ¹³ Jaap Schipper, De Zaende 1951, 263
- ¹⁴ GAZ V48 - Jaarverslag Zaans Schoon 1952
- ¹⁵ 'Voor behoud van Zaans Schoon; Studie Schipper gereed gekomen', *Gooise Courant*, 24 oktober 1951
- ¹⁶ PANH, Archief ETD en PPD, 640, 399, Notulen vergadering Commissie voor Gemeentelijke Plannen, februari 1953
- ¹⁷ GAZ V48 - Jaarverslag Zaans Schoon 1953
- ¹⁸ Advies betreffende Zaanse houten huizen, 16 juni 1952, Archief RCE, 53.23 6912
- ¹⁹ Archief RCE, 53.23 6912 - Brief van OKW aan Zaans Schoon, 30 augustus 1952
- ²⁰ Archief RCE, 53.23 6912 - Verslag Rijkscie MZ bij OKW, 11 december 1956
- ²¹ Archief RCE, 53.23 6912 - Verslag Rijkscie MZ bij OKW, 11 augustus 1958
- ²² GAZ V48 - Jaarverslag Zaans Schoon 1959
- ²³ Van der Koogh 1967, 16
- ²⁴ GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1961
- ²⁵ De Typhoon, 11 mei 1962
- ²⁶ 'Schaven aan de Schans' 1965, 23
- ²⁷ 'Schaven aan de Schans' 1965, 22
- ²⁸ Janse 1963, 113
- ²⁹ GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1963
- ³⁰ Streekplan voor de Zaanstreek 1952, 62
- ³¹ De Typhoon (zonder datum) ongeveer 1960
- ³² GAZ PA-0151 - inv. nr. 51
- ³³ GAZ V38 - Verslag vergadering werkgroep Gortershoek – Zaanse Schans, 14 februari 1969
- ³⁴ Archief RCE, 53.23 6912 - Jan Korf aan Zaanse Schans, 17 juni 1969
- ³⁵ Archief RCE, 53.23 6912 Verslag vergadering Zaans Schoon, Zaanse Schans, Zaanse Molen met afvaardiging RDMZ, 27 december 1968
- ³⁶ GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1971
- ³⁷ GAZ PA-151.56 - Aantekeningen Schipper op 6 mei 1969
- ³⁸ GAZ PA 151.56 - Commentaar van Cornelis de Jong op het uitbreidingsplan van Schipper, 1 maart 1973
- ³⁹ GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1975
- ⁴⁰ GAZ V38 - Jaarverslag Zaanse Schans 1975

Bronnen

- 'Bethlehemkerk (herv.) te IJmuiden', *Forum* 12 (1957) 1-2, 34-38
- Hans van der Beek, 'Een openluchtmuseum waar ook mensen wonen', *Het Parool*, 11 juli 2009
- Max Dendermonde, *De Zaanse Schans*, Wormerveer 1968
- Han Dijkstra en Jan Pieter Woudt, *Zaanstreek in Panorama*, Schiedam 1990
- John Ekkelenboom, 'Zaandammer daken op Zaanse Schans', *Het Houtblad*, november 1995
- J. Emmerig, *Zaanstad. Zeven Zaanse dorpen in oude ansichten*, Zaltbommel 2000
- Emile Fallaux, *Wandelgids voor de Zaanse Schans*, Amsterdam 1973
- Emile Fallaux en Jaap Woudt, *Zaanse Schans*,
- Thijs de Gooijer, *Molens langs de Zaan*, Alkmaar 2004
- G. Grandiek, *Zaanstreek, bakermat van industrie*, Haren (Gn) 1971
- H. Janse, 'Mededelingen van de rijksdienst voor de monumentenzorg', *Bulletin KNOB* 62 (1963), pp. 111-114
- Annemiek Jansen, 'Een stukje geborgenheid', *De Volkskrant*, 9 augustus 1999
- Maja de Jong-de Herder, *Cornelis de Jong, architectuur als ambacht*, Midden-Beemster 2004
- S. de Jong en J. Schipper, *Zaanse houtbouw, over houtsoorten en funderingen, over buitenweegen en windveren en alles wat vroeger bij de houtbouw te pas kwam*, Amsterdam 1976
- S. de Jong en J. Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek*, Wormerveer 1987
- Dick Kerssens, *Zaandam – Oostzijde, Kalf en Haaldersbroek. Tussen Hoornselijn en Kalverringdijk 1930-1980*, Zaltbommel 2006
- Cees Kingma, 'Monumentale houtloods lijkt gered', <http://www.zaans-industrieel-erfgoed.nl/>
- P. Kleij, *Zaanstreek. Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Zwolle 2003
- Th. M. van der Koogh, 'De ontwikkeling van de Zaanse Schans', *Bulletin KNOB* 66 (1967), pp. 13-18
- Dirk van Koten (ed.), *Zaan & Waterland*, Rotterdam 1994
- Adriaan Loosjes, *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen*, Haarlem 1794
- H.P. Moelker, *Zaans Schoon 1946-1981. Jubileumschrift ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan*, Zaandam 1982
- W.W. Reijs, *Aardrijkskunde van Nederland, Nederland gisteren en morgen (2)*, Baarn 1970 [1940]
- 'Schaven aan de Schans', *Revu*, 16 januari 1965
- 'Toelichting bij de excursies: Zaanse Schans', *Bulletin KNOB* 66 (1967), pp. 55-56
- D. Vis, *De Zaanstreek, een beschrijving van het Zaanse volksleven in zijn historische ontwikkeling*, Leiden 1948
- Jan Pieter Woudt, *Bouwen aan Zaanstad, 130.000 gezagsgetrouwe anarchisten*, Zaandam 1993
- Jan Pieter Woudt et al., *De foto's van Breebaard. De Zaanstreek belicht, 1863-1878*, Wormerveer 1986
- Jan Pieter Woudt en Klaas Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek A-K*, Wormerveer, Zaanstad 1991
- Jan Pieter Woudt en Klaas Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek L-Z*, Wormerveer, Zaanstad 1991
- K. Woudt en J.J. Zonjee, *Blees aan de Westzijde 1883-1983*, Zaandam 1983
- Frans Wytema, 'Jaap Schipper krijgt Zaanse Schone uitgereikt', *Dagblad Zaanstreek*, 20 december 2007

Archieven

- Gemeentearchief Zaanstad, Koog aan de Zaan
- Archief Th. M. van der Koogh (PA-101)
- Archief J. Schipper (PA-246)
- Archief Stichting Zaanse Schans (PA-0151)
- Archief Redactie maandblad *De Zaende* (PA-0034)
- Noord-Hollands archief, Haarlem
- Archief van de Provinciale Planologische Dienst (604)
- Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- Dossier Zaanse Schans

Afbeeldingen

Alle afbeeldingen zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit het beeldkwaliteitsplan van de Zaanse Schans, dat door SteenhuisMeurs is opgesteld.

Colofon

Uitgave: Gemeente Zaanstad 2010

Projectleider: Marjorie Verhoek, Cultuur, Monumenten en Toerisme

Onderzoek en Tekst : SteenhuisMeurs, Linde Egberts & Marjorie Verhoek

Begrenzingskaart: Lion Charmant